

УДК 376(092)
DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/36-3-40>

Дар'я ХРИПУН,
orcid.org/0000-0001-8982-6308
кандидат педагогічних наук,
старший викладач кафедри спеціальної та інклюзивної освіти
Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
(Умань, Черкаська область, Україна) 8669838@ukr.net

ПЕДАГОГІЧНІ ПОГЛЯДИ Н. ЗАСЕНКО НА САМОСТІЙНІСТЬ У ВИСЛОВЛЮВАННЯХ ДІТЕЙ ІЗ ПОРУШЕННЯМИ СЛУХУ ПІД ЧАС ВИВЧЕННЯ ДИСЦИПЛІН ПРИРОДНИЧОГО ЦИКЛУ

У статті розкриваються особливості формування самостійних висловлювань в учнів молодших та середніх класів під час вивчення природознавства. У статті зроблено акцент на тому, що для всебічного розвитку особистості дітей з порушеннями слуху важливу роль відіграє усвідомлене засвоєння учнями природничого матеріалу.

Проаналізовано праці Н. Засенко та визначено, що видатна вчена переймалася відсутністю наступності у змісті тогочасних навчальних програм природничих дисциплін, вивчення яких передбачене у дошкільних закладах та початкових класах.

Продемонстровано, що поширені узагальнюючі терміни діти використовують в основному правильно, засвоєння ж інших понять вимагає спеціальної роботи над ними. З'ясовано, що у практиці роботи тогочасних шкіл під час проведення предметних уроків є значні недоліки на всіх етапах вивчення об'єктів.

Визначено, що видатний сурдопедагог велику увагу приділяла використанню наявних у дітей знань і збагачення їх новими. З'ясовано, що одним з істотних недоліків під час проведення предметних уроків є мала активність учнів і недостатнє використання вже наявних у них знань і вмінь.

Продемонстровано, що в процесі вивчення природничого матеріалу глухими учнями особливу увагу Н. Засенко приділяла порівнянню, адже дітям з порушеннями дуже складно встановити схожість об'єктів.

У статті подано короткий аналіз експериментальних досліджень Н. Засенко та представлено використання різноманітних форм діяльності самих учнів. Особлива увага при цьому приділялась зарисовкам предметів на різних етапах їх вивчення. Наголошено на тому, що, незважаючи на позитивні сторони самостійних висловлювань учнів, під час проведення перших експериментальних уроків Н. Засенко виявлені й істотні недоліки. Основним з них було те, що висловлювання учнів не мали певної чіткості і системи.

Зазначено, що в процесі своєї педагогічної діяльності видатний сурдопедагог розробила прийоми активізації діяльності учнів на предметних уроках, серед яких були такі види роботи, як самостійні розповіді учнів про предмет; перевірка їхніх знань у процесі спостереження та аналізу об'єкта та шукання тих даних, які учні не помітили самостійно.

Ключові слова: природознавство, порушення слуху, натуральні предмети, спілкування, самостійні висловлювання, індивідуальна та колективна робота.

Daria KHRYPUN,
orcid.org/0000-0001-8982-6308
Candidate of Pedagogical Sciences,
Senior Lecturer at the Department of Special Education
Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University
(Uman, Cherkasy region, Ukraine) 8669838@ukr.net

N. ZASENKO'S PEDAGOGICAL VIEWS ON INDEPENDENCE IN THE STATEMENTS OF CHILDREN WITH HEARING IMPAIRMENTS DURING THE STUDY OF NATURAL SCIENCE SUBJECTS

The article reveals the peculiarities of the independent statements' formation in primary and secondary school students while studying natural sciences. The article emphasizes that for the comprehensive development of the personality of children with hearing impairments an important role is played by the conscious assimilation of natural material by students.

The works of N. Zasenکو are analyzed and it is determined that the outstanding scientist was concerned about the lack of continuity in the content of the former curricula of natural sciences, the study of which is provided in preschools and primary schools.

It has been shown that common general terms are used correctly by children, but mastering other concepts requires special work. It was found that the practice of the schools of that time in conducting subject lessons has significant shortcomings at all stages of learning objects.

It is determined that the outstanding teacher of persons who are hearing impaired paid great attention to the use of existing knowledge of children and their enrichment with new ones. It was found that one of the significant shortcomings of the subject lessons is the low activity of students and insufficient use of existing knowledge and skills.

It has been shown that in the process of studying natural material by the deaf students N. Zasenka paid special attention to comparison, as it is very difficult for children with disabilities to establish the similarity of objects.

The article presents a brief analysis of experimental research by N. Zasenka and shows the use of various forms of students' activity. Particular attention was paid to the sketches of objects at different stages of their study. It is emphasized that despite the positive aspects of independent statements of students, during the first experimental lessons N. Zasenka revealed significant shortcomings. The main one was that the students' statements did not have a certain clarity and system.

It is noted that in the process of her pedagogical activity the outstanding deaf educator developed methods of activating the students' activity at the subject lessons, among which were such types of work as independent stories of students about the subject; checking their knowledge in the process of observing and analyzing the object and searching for data that students did not notice on their own.

Key words: nature study, hearing impairment, natural subjects, communication, independent comments, individual and collective work.

Постановка проблеми. Швидке поширення процесу інтеграції в Україні зумовлює потребу у якісній підготовці майбутніх корекційних педагогів до роботи в умовах інклюзивного навчання, адже сучасний етап розвитку суспільства характеризується переосмисленням прав дітей з особливими освітніми потребами на навчання у загальноосвітніх закладах за місцем проживання. Передбачене вдосконалення освіти дітей з особливими освітніми потребами вимагає одночасно їхньої психологічної та соціальної реабілітації, що дасть можливість безперешкодно жити у суспільстві.

Однією із категорій дітей з особливими освітніми потребами, яким притаманний своєрідний процес розвитку, є діти із порушеннями слуху. Тому на сучасному етапі розвитку спеціальної освіти в Україні постає потреба у суттєвому оновленні змісту та методичного забезпечення навчального процесу нечуючих та слабочуючих дітей. Спеціальна освіта має підготувати доступний матеріал для роботи з дітьми з особливими освітніми потребами, ґрунтуючись при цьому на ретельному вивченні вітчизняного досвіду.

Аналіз досліджень. Методологічні засади розвитку мовлення дітей з особливими освітніми потребами розкрито у наукових працях О. Мартинчук, С. Миронової, Ю. Пінчук, О. Потапенко, Л. Руденко, В. Синьова, О. Супруна, М. Шеремет та ін. Ґрунтовні дослідження історико-педагогічних аспектів становлення та розвитку сурдопедагогіки як окремої галузі вітчизняної дефектології загалом та певних напрямів спеціальної освіти зокрема висвітлюються в численних наукових працях українських учених (І. Єременко, Н. Засенко, С. Кульбіда, Л. Фомічова, М. Ярмаченко та ін.).

Мета статті – вивчення поглядів Наталії Федорівни Засенко на самостійність у висловлюваннях дітей з порушеннями слуху під час вивчення дисциплін природничого циклу.

Виклад основного матеріалу. У процесі навчання глухих учнів винятково важливим є питання про створення сприятливих умов для формування правильних уявлень і проведення системи роботи з метою навчання учнів роботи узагальнення. Серед різноманітних узагальнень велике значення мають узагальнення природничого характеру.

Формування узагальнюючих понять у глухих учнів є надзвичайно важливим і складним процесом. До початку спеціального навчання діти спостерігали поодинокі предмети і явища, набули певного обсягу специфічних знань. Проте через відсутність словесного мовлення вони не користуються логічно узагальненим мисленням (Засенко, 1972: 69).

Вивчення природознавства в молодших класах Н. Засенко розцінювала як досить важливий розділ навчально-виховної роботи, в процесі якої створювалися широкі можливості для всебічного розвитку особистості дітей з порушеннями слуху. Проте ці можливості могли бути реалізовані лише за умов свідомого засвоєння учнями природничого матеріалу. Як відомо, основний обсяг знань учні молодших класів дістають на предметних уроках. Дослідження Н. Засенко дають змогу побачити, що у проведенні предметних уроків є значні недоліки на всіх етапах навчання: формалізм, пасивне засвоєння дітьми відомостей про предмети, використання одноманітних, суто словесних методів і форм роботи, а основними видами діяльності учнів є сприймання і запам'ятовування викладеного вчителем матеріалу (Засенко, 1971: 54).

Так, на початковому етапі навчання дітей з порушеннями слуху велике значення має вивчення природничого матеріалу. Адже, вивчаючи натуральні предмети та явища, учні збагачують і поглиблюють знання про навколишню дійсність, встановлюючи зв'язки між предметами і різними явищами, усвідомлюючи їх причинно-наслідкову взаємозалежність.

Вивчення природничого матеріалу починається з перших днів навчання дітей з порушеннями слуху, тому Н. Засенко переймалася дуже важливим питанням: визначенням обсягу, характеру і системи розміщення його на різних етапах навчання дітей (як змінюється зміст природничого матеріалу від класу до класу, як зростають програмні вимоги до його вивчення) та проводила аналізи навчальних програм для дошкільних закладів, програм з предметних уроків і читанок для молодших класів. У результаті досліджень виявлено низку недоліків, зокрема:

1. Відсутня наступність у змісті природничого матеріалу, вивчення якого передбачене у дошкільних закладах та початкових класах.

2. Відсутність програмних вимог до вивчення цього матеріалу в підготовчому класі.

3. Програма предметних уроків для 1–4 класів не містить чіткої системи та вікових особливостей збільшення матеріалу з класу до класу.

4. У книгах для читання багато матеріалу природничого характеру (40–50%), але нечітко розкрита система розміщення та введення нових узагальнень, відсутність наступності в ускладненні матеріалу для читання від класу до класу.

Видатний сурдопедагог наводить низку недоліків у практиці школи як масової, так і спеціальної у разі вивчення дітьми навколишнього світу. Основні з них зводилися до того, що викладання природничого матеріалу мало здебільшого словесний характер, вчителі мало використовували саму природу. Істотним недоліком було і те, що «надмірно слабо використовувався досвід учнів» (Засенко, 1969: 18), а на уроках не використовуються і не вивчаються натуральні предмети. Так, протягом усього уроку учеле могло простояти на столі, а урок проходив у звичний спосіб: бесіда, читання, запитання за прочитаним.

Ці самі зауваження, але більшою мірою, стосуються змісту природничого матеріалу в 6 класі з розділу «Тварини». За програмою учні вивчають велику кількість тварин. Але класифікацію їх і формування узагальнюючих понять нею не передбачено. Значною мірою цей недолік усувається в підручнику з природознавства для 6 класу. Тут багато узагальнень, проте також немає чітких принципів класифікації тваринних організмів і системи розташування узагальнень різної міри (Засенко, 1972: 70).

Для усунення цих недоліків Н. Засенко проводила експериментальні предметні уроки в III–IV класах з розділу «Тварини» за темами, передбаченими програмою. Основними принципами, покладеними в основу експериментальних уроків, були такі як:

1) максимальне використання під час вивчення нового об'єкта наявних у глухих учнів знань для активізації їхньої розумової діяльності;

2) організація цілеспрямованої діяльності учнів на кожному етапі вивчення об'єктів; постановка перед ними конкретних пізнавальних завдань і надання процесу вивчення об'єкта дослідницького характеру;

3) всебічне використання самого предмета як джерела знань глухих дітей;

4) уточнення наявних у глухих учнів знань і збагачення їх новими;

5) максимальна активізація процесу вивчення предметів на основі збільшення питомої ваги самостійності учнів за керівної ролі педагога (Засенко, 1965: 29–30).

Видатний сурдопедагог вважала, що починаючи з I класу треба систематично навчати учнів групувати об'єкти, класифікувати і узагальнювати їх. Проте слід враховувати частоту вживання того чи іншого поняття в процесі спілкування і те, наскільки науковий зміст його відповідає «повсякденному». Проведені Н. Засенко дослідження показали, що поширені узагальнюючі терміни («риби», «дерева» тощо) діти використовують в основному правильно. Узагальнення «птахи» у побуті вживається у вужчому розумінні, ніж біологічне поняття, і не пов'язується з такою характерною ознакою, як літання. Тому діти, не засвоївши інших характерних ознак такої групи тварин, не відносять до птахів півня, курку, гуску, качку, індику (свійських). Засвоєння цього поняття вимагає спеціальної роботи. Інші поняття («плазуни», «гризуни»), навпаки, можуть успішно засвоюватись лише в процесі навчання. Проводячи роботу над узагальненнями, слід враховувати ступінь кожного узагальнення (Засенко, 1972: 72).

Проводячи низку досліджень, Н. Засенко з'ясувала, що в практиці роботи шкіл у разі проведення предметних уроків є значні недоліки на всіх етапах вивчення об'єктів. Спостерігався формалізм під час вивчення предметів, пасивне засвоєння дітьми відомостей про них, використання одноманітних, суто словесних методів і форм роботи. Основними видами діяльності учнів є сприймання і запам'ятовування викладеного вчителем матеріалу. Ці недоліки в організації і методиці роботи на предметних уроках негативно позначаються на характері знань глухих учнів (Засенко, 1965: 29).

Аналіз змісту природничого матеріалу, досвіду організації і методики вивчення його в школах глухих дав Н. Засенко підставу зробити деякі висновки:

1. Під час вивчення визначеного програмою природничого матеріалу в школі глухих сурдопедагогам слід приділяти велику увагу не лише засвоєнню знань про поодинокі об'єкти, а й формуванню у дітей відповідних узагальнень. Це допоможе систематизувати знання учнів.

2. Робота над узагальненням залежить від характеру самого узагальнення. В одних випадках, коли учні користуються і вже розуміють суть узагальнюючого поняття, на його основі можна вивчати поодинокі об'єкти, виділяючи істотні ознаки кожного з них. В інших доцільно виділити характерні ознаки цілої низки об'єктів і лише після цього сформулювати узагальнення.

3. Незалежно від місця і системи роботи над узагальненням доцільно, розкриваючи його, давати всі істотні ознаки, бо, засвоївши одну чи кілька ознак, учням важко усвідомити зміст узагальнення (Засенко, 1972: 72–73).

Особливу увагу талановитий педагог приділяла використанню наявних у дітей знань і збагаченню їх новими. Вивчення стану знань глухих учнів про предмети навколишньої дійсності перед вивченням цих об'єктів на предметних уроках свідчили про те, що діти мають значний запас знань і можуть викласти їх за допомогою самостійних висловлювань, відповідей на запитання і графічних зображень предметів.

Наявні в учнів знання досить своєрідні за своїм характером:

а) найбільше актуалізуються знання, що належать до способу життя тварин;

б) найменший обсяг знань діти мають про ознаки об'єкта загалом і окремих його частин. Серед названих учнями ознак переважне місце займають ті, що безпосередньо сприймаються;

в) здійснюючи мислено аналіз об'єкта, глухі учні переважно обмежуються виділенням і називанням основних його частин (Засенко, 1965: 30).

З іншого боку, одним з істотних недоліків у разі проведення предметних уроків є мала активність учнів і недостатнє використання вже наявних у них знань і вмінь.

Про велику роль наявних у дітей знань і необхідність використання їх у навчальному процесі є багато цінних педагогічних висловлювань як видатних педагогів минулого, так і радянських.

Розроблення системи уроків з різних розділів навчальних програм, в основу яких покладене вивчення предметів і явищ навколишнього світу та широке використання таких видів діяльності, як спостереження учнів, виготовлення певних об'єктів (макетів, таблиць), різні види зарисовок, вимірювання, широка мовна діяльність, планування і звіт-

ність за свою роботу, є необхідною умовою для реалізації принципу свідомості в процесі навчання учнів молодших класів (Засенко, 1971: 59).

Сприймання нового матеріалу глухою дитиною також повинне базуватись на вже наявних знаннях і її практичному досвіді.

Досить цінним під час проведення таких уроків є включення в роботу слабких учнів. Вони активно працюють, пригадують, що знають про виучувану тварину, намагаються викласти знання словесно. Видатна вчена порівнювала результати своїх досліджень з іншими даними експериментальних досліджень, зокрема проведеного Н. Модестовою з учнями молодших класів масової школи. Одночасно зауважувала, що активність слабких учнів досить своєрідна, адже вони часто підіймають руки, хочуть відповідати. Але обсяг знань у них малий і їм доводиться повторювати вже сказане. Спостерігається пряма залежність – активність навчальної діяльності перебуває в безпосередньому зв'язку з рівнем знань кожного учня (Засенко, 1965: 31–32).

Незважаючи на недоліки в роботі з такою категорією дітей видатний педагог намагалась виділити і позитивні моменти у цих розповідях, зокрема те, що всі діти працюють самостійно і висловлюють те, про що вони довідалися з найрізноманітніших джерел.

Крім того, в процесі вивчення природничого матеріалу глухими учнями особливу увагу Н. Засенко приділяла порівнянню. Значення цього засобу в навчанні дітей досить широко показане в педагогічній літературі. Особливості порівняння об'єктів глухими учнями ґрунтовно вивчені на основі психологічних досліджень і висвітлені у сурдопедагогічній літературі. Відомо, що порівняння – складна розумова діяльність. Щоб порівняти два чи кілька об'єктів, треба зіставити їх за одними і тими самими категоріями. Спеціальні дослідження психологів показали, що на початковому етапі навчання глухих учнів утрудняє цей співвідносний аналіз. Проте в процесі навчання вони оволодівають послідовністю у порівнянні і навчаються зіставляти різні ознаки. Однак тут проявляється друга, досить важлива своєрідність. Глухим дітям дуже важко встановити схожість об'єктів. Не володіючи словесною мовою, вони прагнуть запам'ятати зовнішні ознаки кожного предмета, щоб розпізнати його, відрізнити від інших. Відмінність об'єктів – життєво важлива умова для розумової і практичної діяльності глухих. Поступовий розвиток словесного мислення дає змогу долати й ці труднощі (Засенко, 1971: 59).

Особливо цінним є те, що у разі використання наявних у дітей знань змінюється ставлення їх до

самого процесу вивчення об'єктів, поширюється і поглиблюється інтерес до вивчення навколишньої дійсності. Знаючи, що вчитель використовуватиме наслідки їх спостережень, діти самі намагалися уважніше вдивлятися в предмети, що їх оточують. Крім того, учитель міг впливати на розширення досвіду учнів, ставлячи перед ними певні завдання з проведення завчасних спостережень за об'єктами, що вивчатимуться на предметних уроках.

Досвід роботи Н. Засенко показує, що вчитель школи глухих, як правило, стимулює учнів до активної діяльності. Для цього він широко використовує запитання для залучення їх до роботи. Він постійно впливає на учня; ініціатива виходить лише від учителя, а учень протягом усього уроку залишається об'єктом впливу. Під час самостійних висловлювань ініціативу починає проявляти сам учень, тому що він хоче показати свої знання сам. Це дуже важливо в школі глухих. Джерело активності учня в цьому разі криється в роботі його думки, у прагненні викласти свої думки. Демонструючи перед учнями повагу до їхніх знань, сурдопедагог досягає того, що самі діти шукають і чекають випадку показати свої знання, розкрити зміст своїх спостережень. А це своєю чергою активізує їхню навчальну діяльність (Засенко, 1965: 32).

На уроках використовувалися знання учнів і організовувалося дійове вивчення за участю різних органів чуття. Досить важливим завданням, яке Н. Засенко намічала під час проведення уроків, було усвідомлення учнями певної послідовності, взаємозв'язку і системи у викладі матеріалу. Вся діяльність учнів має бути чітко розпланована. Наприклад, для того щоб зробити зарисовку в зошитах на тему «Зовнішній вигляд кроля», Н. Засенко чітко планувала діяльність учнів:

- Що ми будемо робити?
- Будемо малювати кролика.
- Що для цього потрібно?
- Папір, олівець і чучело кролика.
- Який план роботи? (Засенко, 1971: 56).

План роботи складався колективно з учнями, встановлювалася послідовність зображення і відзначалися деякі характерні ознаки.

Учні, виконуючи зарисовки, користувалися колективно складеним планом і спостерігали предмет у натурі, а не обводили трафарет. Це ще раз давало змогу привернути їхню увагу до істотних ознак кожної частини, примушувало не механічно обводити готовий контур, а вдивлятися у сам об'єкт і аналізувати його. В процесі виконання цього виду роботи у дітей виникала гостра потреба в знаннях і на основі цього формувалися

певні практичні уміння. Учні на своїх малюнках робили відповідні підписи всіх частин тіла та їх ознак. Малюнки, виконані дітьми, аналізувалися учителем, порівнювалися з натуральним предметом. Наприкінці уроку діти розповідали про хід виконання ними роботи.

Видатний сурдопедагог зазначала, що під час самостійних розповідей спостерігалось зосередження уваги всіх учнів класу, що визначалося різними мотивами: дітям цікаво знати, про що саме розповість товариш; вони знають, що треба буде доповнювати відповідь; продумуючи її разом з викликаним учнем і відтворюючи особисті знання, діти порівнюють їх з відомостями, викладеними товаришем, дістаючи задоволення (Засенко, 1965: 33).

Таким чином, цілеспрямовано здійснюючи принцип єдності індивідуальної і колективної роботи, учитель досягав активізації роботи всіх учнів класу.

Проводячи кожний вид роботи, Н. Засенко використовувала різноманітні форми діяльності самих учнів. Особливу увагу приділяла зарисовкам учнями предметів на різних етапах їх вивчення. Н. Засенко проводила дослідження, які показали, що більшість дітей ще до спеціального вивчення предмета можуть за допомогою малюнка передати певний обсяг знань. Тому видатний педагог широко використовувала зарисовки не лише після вивчення об'єкта, а й безпосередньо в процесі вивчення його з метою поглиблення і поширення знань та активізації розумової діяльності дітей. При цьому застосовувалися найрізноманітніші варіанти і види зарисовок. Учні не просто змальовували об'єкт, а виконували певне завдання: домалювати, розглядаючи об'єкт, окремі частини у зображенні, намалювати об'єкт по пам'яті, а потім порівняти малюнок з натуральним предметом і зробити відповідні уточнення; порівняти малюнок, виконаний перед докладним аналізом предмета за допомогою запитань вчителя і після цього; передати на малюнку те, що сприйнято безпосередньо у разі спостереження і вивчення об'єкта; передати через зображення всю суму знань про об'єкт за певним планом (зовнішній вигляд тварини, де живе, чим живиться, як пересувається, яку користь приносить) (Засенко, 1971: 54–55).

Проте, незважаючи на всі викладені вище позитивні сторони самостійних висловлювань учнів, під час проведення перших експериментальних уроків Н. Засенко виявлені й істотні недоліки. Основним з них було те, що висловлювання учнів не мали певної чіткості і системи. Учні не викладали знань про об'єкт в якомусь певному

аспекті, а говорили про різні сторони його, внаслідок чого висловлювання були безсистемними (Засенко, 1965: 33).

На основі експериментального навчання Н. Засенко розробила прийоми активізації діяльності учнів на предметних уроках. Дуже корисними були такі види роботи, як самостійні розповіді учнів про предмет (без його демонстрування); перевірка їхніх знань у процесі спостереження і аналізу об'єкта та шукання тих даних, яких учні не помітили самостійно; запитання учнів про невідомі сторони предмета; дійове вивчення об'єкта учнями в певній послідовності за допомогою різноманітних за характером запитань і завдань педагога; повідомлення нових даних учителем; зв'язна розповідь учнів про предмет (Засенко, 1971: 54).

Проводячи предметні уроки на основі зазначених принципів, Н. Засенко ставила за мету, щоб отримані учнями знання були повними, усвідомленими і міцними, щоб діти вміли самостійно вивчати нові об'єкти навколишньої дійсності. Ці завдання здійснювались у поєднанні з виконанням інших завдань: залучення до роботи з вивчення предметів усіх учнів класу, включаючи й малоактивних; розвиток інтересу дітей до пізнання навколишньої дійсності; максимальне збагачення і розвиток їхнього мовлення (Засенко, 1965: 30).

Результати експериментального дослідження опубліковані і значною мірою втілені в практику проведення предметних уроків у школах глухих. Працюючи над визначенням основних шляхів і найкращих умов для реалізації принципу свідомості в процесі вивчення природничого матеріалу і проводячи експериментальні уроки з окремих тем у молодших класах Київської школи глухих, видатна вчена мала можливість ще раз перекона-

тись у доцільності прийомів активізації діяльності глухих учнів. Разом із тим слід підкреслити, що кожен з цих прийомів, як показували дослідження Н. Засенко, є надзвичайно важливою умовою для свідомого засвоєння учнями знань про природу (Засенко, 1971: 55).

Висновки. Аналіз наукової, творчої та педагогічної діяльності Н. Засенко показав непересічність цієї постаті, її вагомий вплив на становлення й розвиток спеціальної освіти в Україні на різних етапах розбудови нашої держави та дозволив зробити такі висновки.

Дослідження наукової спадщини Н. Засенко дало можливість розкрити своєрідність її педагогічних поглядів на навчання та виховання дітей з порушеннями слуху. Під час роботи в школі Н. Засенко звертала увагу на особливості підвищення активності та самостійності учнів на уроках:

- під час вивчення нового об'єкта максимально використовувати наявні в дітей знання з метою активізації в них розумової діяльності;
- на кожному етапі вивчення потрібно організовувати цілеспрямовану діяльність, давати чіткі пізнавальні завдання для того, щоб уроки набували дослідницького характеру;
- максимально активізувати процес вивчення предметів та приділяти увагу самостійності дітей під керівництвом вчителя.

Виконане дослідження не вичерпує всіх аспектів науково-педагогічної спадщини Н. Засенко, оскільки залишаються невивченими архівні джерела. Серед перспективних напрямів для подальших досліджень можна назвати: дослідження та аналіз школи Засенко, визначення та обґрунтування періодів науково-педагогічної й творчої діяльності Н. Засенко.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Засенко Н. Про формування узагальнень природничого характеру у глухих учнів. *Питання дефектології*. 1972. Вип. 6. С. 69–73.
2. Засенко Н. Реалізація принципу свідомості в процесі вивчення природничого матеріалу глухими учнями молодших класів. *Питання дефектології*. 1971. Вип. 6. С. 53–61.
3. Засенко Н. Шляхи підвищення активності і самостійності глухих учнів на предметних уроках. *Питання дефектології*. 1965. Вип. 1. С. 29–41.
4. Засенко Н. Предметні уроки в радянській теорії і практиці навчання глухих. *Питання дефектології*. 1969. Вип. 4. С. 13–26.

REFERENCES

1. Zasenka N. Pro formuvannia uzahalnen pryrodnychoho kharakteru u hlukhykh uchniv [On the formation of generalizations of a natural nature in deaf students]. *Pytannia defektolohii*. 1972. Vyp. 6. Pp. 69–73 [in Ukrainian].
2. Zasenka N. Realizatsiia pryntsyphu svidomosti v protsesi vyvchennia pryrodnychoho materialu hlukhyomy uchniamy molodshykh klasiv [Implementation of the principle of consciousness in the process of studying natural material by deaf students of junior classes]. *Pytannia defektolohii*. 1971. Vyp. 6. Pp. 53–61 [in Ukrainian].
3. Zasenka N. Shliakhy pidvyshchennia aktyvnosti i samostiinosti hlukhykh uchniv na predmetnykh urokakh [Ways to increase the activity and independence of deaf students in subject lessons]. *Pytannia defektolohii*. 1965. Vyp. 1. Pp. 29–41 [in Ukrainian].
4. Zasenka N. Predmetni uroky v radianskii teorii i praktytsti navchannia hlukhykh [Subject lessons in Soviet theory and practice of teaching the deaf]. *Pytannia defektolohii*. 1969. Vyp. 4. Pp. 13–26 [in Ukrainian].